WŁADYSŁAW KURASZKIEWICZ

Studia Warmińskie
XXVII (1990)

ZMIANY REDAKCYJNE W TEKSTACH STAROPOLSKICH

Dla historii języka polskiego przydatne są uwagi o zmianach redakcyjnych w tekstach staropolskich. Zwrócę tu uwagę na niektóre teksty staropolskie, w ktorych takie zmiany obserwowałem przy okazji opracowań językowych lub edytorskich. Wyróżniam zmiany: I w rękopisach i II w drukach.

I. W RĘKOPISACH

1. BRUDNOPISY ROT SĄDOWYCH KOŚCIAŃSKICH Z LAT 1416-1425

Zachowały się one w Państwowym Archiwum w Poznaniu jako księga III, przez wydawców oznaczona jako księga V[1]. Wszystkie inne zbadane dotąd księgi sądowe XIV-XV wieku zawierają tylko czystopisy, choć niekiedy z dopiskami i skreśleniami. Zapiski i roty w księdze V kościańskiej to dotychczas jedyny zbiór zachowanych brudnopisów, razem 357 zapisek i rot, które powtarzają się jako czystopisy w księgach kościańskich nr IV, VI, VII, VIII u pisarzy nr 17 i 18, a tylko 7 zapisek u pisarzy 20, 21, 22. Widocznie brudnopis zapiski sądowej i tekst roty przysięgi przygotowywał pisarz przy wstępnym rozeznaniu sprawy przed procesem sądowym, natomiast czystopis był podstawą przysięgi sądowej i właściwym dokumentem wyroku sądowego. Z różnic między brudnopisami i czystopisami 102 zapisek pisarza nr 17 wymienię tu kilka wybranych faktów.

1. W brudnopisach pismo jest mało staranne, jest sporo skreśleń i dopisanych uwag, w czystopisach skreślenia są opuszczane a dopisane w brulionie uwagi lub wyrazy są włączone do tekstu. Nowych skreśleń w czystopisie jest niewiele.

2. Czystopisy mają zwykle pełną listę świadków, określonych dokładniej niż w brulionie, często już przymiotnikowymi nazwiskami, np. *Drogoslaus de Ossek* — *Oseczki* (numer zapiski 646).

---

[1] H. Kowalewicz i W. Kuraszkiewicz, Wielkopolskie roty sądowe XIV - XV wieku. Tom III. Roty kościańskie, Wrocław 1967, s. 630. Por. też: Brudnopisy i czystopisy rot kościańskich. Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN 1965, s. 82-96.

3. W brulionie polska lub łacińska forma imion występuje często zarówno w polskiej rocie jak i w łacińskiej zapisce, natomiast w czystopisie jest to uporządkowane: w łacińskim tekście imiona są zlatynizowane, np. *Jacussius, Mathias, Crziwosandus,* również *Lysco, Pasco, Wisco, Vissaco, Mirosco* itp. a w polskich rotach mają brzmienie polskie: *Jakusz, Maciek, Krzywosąd,* również *Łysek, Paszek, Wyszek, Wyszak, Miroszek* itp.

4. Czystopis uogólnia podwojone **oo** w wyrazie **Boog** dokładnie notując długość samogłoski, choć w innych wyrazach długich samogłosek, też **oo**, nie wprowadza. W brulionie często zapisywany jest wyraz **bog** z jednym **o.**

5. W czystopisie często pisarz wprowadza pełną formułę przysięgi: *Tako mi pomoży Boog i święty Krzyż jako to wiem i świadczę*, zamiast skróconej formuły w brulionie: *Tako etc.*, albo opuszczonej zupełnie.

6. W czystopisie często zamieniono starą formę biernika męskiego **ji** na nowszą formę **go,** np. *ja obesłała ji — obesłałam go* 616.

7. Czystopis zmienia gwarowe brzmienie czasownika *zapowiedał* na ogólną *zapowiadał* 602, zmienił też wtorną formę *pczołmi* na *pczołami* 733.

8. Niekiedy czystopis ma nowe formy analogiczne, wtorne, wobec poprawnych, starych w brulionie, np. *reż* lub *rżeż* 616 a w czystopisie tylko *rżeż* wedle *rży* z przypadków zależnych. Podobnie *ociec — oćciec* 664 wedle *oćca, oćcu.*

9. Sporo jest zmian fleksyjnych, słowotwórczych i słownikowych, np. *dziewiąćnaćcie — dziewiąćnaście* 711, *sześciąnadzie — sześciąnaście* 599. Spójnik **jako** nawiązujący zdania przedmiotowe jest zamieniony kilkakrotnie na **iż,** tylko wyjątkowo raz odwrotnie zamieniono **iż** na **jako** 714. Podobnie *przyjeł — przyjechał* 706, *dotychmiast — dotąd* 636, *ran jeżem ja okazał — i tym ja okazał* 751.

10. Czystopis tłumaczy w tekście polskim wtręty łacińskie z brulionu, np. *Petrassius agit — Piotrasz żałuje* 618. Odwrotnie na łacinę czystopis tłumaczył tylko wyjątkowo kilka formuł ustalonych, np. *samoczwart z tako dobrymi jako sam — metquartus cum tam bonis sicut est solus* 620 itp.

Z brulionu pisarza nr 17 następny pisarz nr 18, również autor wielu zapisek, przepisując na czysto zmieniał grafikę, formułę wstępną, ale unikał zmian wyrazów lub ich szyku. Do zmian graficznych o wartości fonetycznej należą:

1. Obie nosówki normalizuje znakiem *ą*, np. *dzewanczdzeszanth — dzewączdzesząth* 758, *wzol — wzął* 758, zgodnie z tym zmienił **en** na **an** w nazwach: *Wirzbentha* 762, *Wirzbenczino.*

2. Zmienił zapisy *schech* na *szescz* 756, ale *szescznascze* na *szescznacze* 757, *pandzeszand* na *pączdzesząd* 754 itp. Zmienił *Jandrzej* na *pan Andrzej* 769 itp. Formuły początkowe rot przysiąg kopista nr 18, skrócone w brulionie, opuszcza a dłuższe formuły skraca. Właściwego tekstu brulionowych rot pisarza 17. kopista nr 18 nie zmienia.

Pisarz nr 18 jest również autorem 173 zapisek w brudnopisie i w czystopisie. Przepisał też 14 zapisek pisarza nr 17 i 9 zapisek pisarza nr 19, natomiast 39 zapisek pisarza nr 18 przepisał nr 20, 9 zapisek nr 21, 15 — nr 23. Przepisując na czysto swoje brulionowe zapiski pisarz 18 wprowadził mniej zmian niż nr 17, ale są one odmiennego typu. W czystopisie oznacza nr 18 miękkość spółgłosek, np. *Ielena* — *Ielenya* 905, *ne* — *nye* 3 r., *wess* — *wyess* 850 itp., rzadziej trafiały mu się zmiany odwrotne. Obustronnie wymienia znaki **ą** — **an** dla nosówek, np. *pyancz* — *pyącz* 798, *Zayął* — *zayanl* 801. Pisarz nr 18 w kopiach 9 zapisek brulionowych pisarza nr 19 również oznacza miękkość spółgłosek, np. *vącey* — *wyączey* 1206, *viderszal* — *wydzersal* 1210, wprowadza znak **ą** np. *bandancz* — *bądącz* 1207. Wskazane tu wahania między brulionami i czystopisami są przejawem stopniowego ustalania się polskiej normy językowej w początku XVI w.

2. KOPIE DUŻYCH RĘKOPISÓW

Zmiany wprowadzone przy kopiowaniu dużych rękopisów już zaginionych były w polskim językoznawstwie omawiane na przykładzie dwu najstarszych naszych *Psałterzy* — *floriańskiego i puławskiego.* To są niewątpliwie kopie pierwowzoru dawniejszego. Przypuszcza się, że ozdobnie wykonany *Psałterz floriański* z końca XIV w. jest kopią dawniejszego tzw. *Psałterza Kingi,* o ktorym wzmiankuje Żywot św. Kingi (1224-1292). Z uwagi na bohemizmy w tekście przypuszcza się, że redagując tekst tych psałterzy korzystano z tłumaczenia czeskiego. Być może nowo przygotowane do druku gruntowne studia o pisarzach *Psałterza floriańskiego* M. Kamińskiej o pisarzu 1. z końca XIV w. i M. Cybulskiego o pisarzach 2. i 3. z początku XV w. przyniosą nowe uwagi na temat genezy tekstu*.

Natomiast w *Psałterzu puławskim,* również ozdobnie wykonanym jak Ps. fl., na pergaminie w formie modlitewnika, widać wyraźnie zmiany redakcyjne kopisty w zakresie pisowni, które pozwalają przesunąć tę kopię na czas dużo późniejszy od powstania oryginału.

a. W przeciwieństwie do Ps. fl., w którym obie nosówki oznaczono znakiem (tzw. ø rogate), np. *møsz*, bødze, ksøszøta, w *Psałterzu puławskim* już dokładnie wyróżniono nosówkę przednią literą *ę* zamiast *o* od tylnej, dla której pozostawiono znak ø lub też często zmieniono ø na *ą*. Takiego rozgraniczenia nosówek na pewno nie było w oryginale — pierwowzorze psałterza. Oczywiście *Psałterz puławski* nie jest kopią *Psałterza floriańskiego.* Jest on poszerzony o dodatkowe teksty, tzw. argumenty, o treści przeważnie alegorycznej, sprowadzającej znaczenie wszystkich psalmów do Chrystusa. Między obu Psałterzami jest wiele różnic gramatycznych, słownikowych i frazeologicznych. Np. w psalmie 1. *czsokole* — *czokoly, ien iest neszedl* — *yen nye szedl, w swoy czas* — *w czas swoy, przespeie* — *zdarzy szye* itp.

Wyróżnianie nosówki przedniej *ę* od tylnej *ą* w rękopisach XV wieku jest zupełnie sporadyczne, również w pierwszej połowie XVI w. Prawdopodobnie w polskim dialekcie kresowym dochodziło wcześniej do wymowy przedniej nosówki jak *ę e en*, bo występuje taka pisownia w księdze puhaczowskiej z lat 1510-1521[2]. Dopiero w połowie XVI w. rękopisy uogólniają znak **ę**, który drukarze już wprowadzili w 1521 r., jak świadczy druk Wietora *Rozmowy z Marchołtem*.

b. Drugą ważną nowością *Psałterza puławskiego* jest wyróżniania głosek *y* - *i*. Wprawdzie obie te głoski pisane są przez *y*, niekiedy tylko przez *i*, np. *skazil* 79/14, *dobitka* 14/6, *yęzik* 44/2 itp., ale głoskę *y* wyróżnił kopista znaczkiem nad literą *ý* około 700 razy, szczególnie często w połączeniach: *mý, wý, zý*, np. *poydzmý* 94/5, *mýszlyly* 2/1, *wýwyodl* 29/3, *zýwy* zýwi 94 arg. *zýwey* 41/2, *źyta* 4/8 itp. Trafia się znak *ý* też w innych wyrazach, np. *czýn* 56/6, *stýrzey* 50/3, *wszystczý* 5/14 itp. Widocznie kopista już twardo wymawiał spółgłoski *c cz ż sz*. Wyjątkowe tylko są zapisy *ý* 15 r. dla głoski *i* lub jako znak zmiękczenia, np. *w zýemy* 104/31, *pýsklę* Ez. 15, *gých* 104/30.

c. Kopista *Psałterza puławskiego* również dokładnie oznacza miękkość spółgłosek przed samogłoskami, np. *nye, pyenye, myal, myedzy* itp.

Te przejawy nowatorskiej pisowni w *Psałterzu puławskim* nie mają analogii w rękopisach staropolskich w XIV i w XV wieku, więc kopia *Psałterza puławskiego* mogła powstać później, być może już po ustaleniu pisowni w drukach, czyli po 1521 r. Prócz wymienionych inowacji inne cechy graficzne i językowe Ps. puł. mogą być zachowane z oryginału z XIV w., np. wymowa *mołwa, mołwić, sierce*, formy *rcy duszy mojej* 32/3, *gdyśm, wołaleśm*, formy imperfektu, imiesłów na *-ę*, wyrazy *gospodzin, trzem pałac* itp. Na tej podstawie już dawni badacze *Psałterza puławskiego* W. Nehring[3] i A. Brückner[4] wyrazili opinię, że znana nam kopia *Psałterza puławskiego* jest może o 100 lat późniejsza od oryginału (Nehring), wykazuje pisownię może z lat 30. XVI wieku (Brückner). Ja przypuszczam właśnie, że została wykonana po 1521 r. i naśladuje literę ę z druków. Ale A. Brückner niejako kompromisowo przyjął, że *Psałterz Puławski* pochodzi z drugiej połowy XV wieku. Za nim powtarzają to inni poloniści, np. S. Słoński[5],

---

[2] B. Lindert, Samogłoski nosowe w aktach radzieckich miasta Puhaczowa. Poradnik Językowy 1956, zeszyt 10, s. 425-428.

[3] W. Nehring, Ueber den Einfluss der altčechischen Sprache und Literatur auf die altpolnische. III Der Psalter von Puławy, *Archiv für Slavische Philologie*, t. 5 (1881) s. 216-267.

[4] A. Brückner: Psałterze polskie do połowy XVI w., *Rozprawy Akademii Umiejętności*, t. 34 (1902) s. 257-339. Tenże, Literatura religijna w Polsce średniowiecznej, t. 2. Warszawa 1903, s. 8.

[5] St. Słoński, Psałterz puławski. Wstęp, tekst, słownik. Warszawa 1916, s. XVII i 480. Por. s. VI.

J. Łoś[6], W. Taszycki[7]. Rzecz wymaga dalszych badań. Istnieje zapiska, że w 1533 roku rękopis *Psałterza puławskiego* był w posiadaniu jakiegoś Komorowskiego i J. Przyborowski dopatrywał się w nim nawet pisarza rękopisu.

d. W *Chrestomatii staropolskiej* W. Wydry i W. Rzepki[8] z 1984 r. wydano na str. 198-204 wybór glos z kilku zbiorów z końca XV w. Występujące tu wyrazy z nosówką przednią zapisywane są po staremu przez **a**, np. *szya, nassyaszrz?cz]a, pyenyasznik, swyathy, sluszba, dawacz, vyczastwo.* Wyjątkowy przykład z **e** w formie *pedmy'*pędmi' jest w glosach do *Georgik* Wergiliusza, przechowywanych w rękopisie Biblioteki Katedralnej w Gnieźnie. Glosy w tym rękopisie pokazują gwarową wielkopolską wymowę **u** na miejscu nosówki tylnej, np. *dobywagyu, przerywagyu, pukowye, tchnul, sznyknul* obok zapisów tradycyjnych przez **a**, np. *rodzyacz* 'rodząc', *granyczacze, wczyagny.*

Autor *Psałterza puławskiego* był Małopolaninem, bo zachowuje: grupę *ow* po spółgłosce miękkiej, np. *ognyowy, dnyowym, oyczowye* itp., ma końcówkę — *och* np. *szyerczoch, krayoch, ostatkoch,* ściągnięte rdzenie czasowników, *bacz szye, bala szye, stacz, stały,* formy zaimkowe *mie, cie, sie* przy czasownikach ca 1500 razy, a po przyimkach *mię, cię, się,* np. *na myę* 14 r., *przed czyę* 78/11, 87/2, ale *przyblyzy szye* 118, *raduycze szye* 39/22, *dowyodl mye* 22/3 itp. Zapisy odwrotne są wyjątkowe, np. *zasze* 30arg., *na mye* 17/20, 34/30. W rękopisach małopolskich rot sądowych dopiero od połowy XVI wieku pisarze wprowadzają litery *ę e en.* Kopista *Psałterza puławskiego* zmodernizował pisownię w zakresie *ę-ą, y-y,* miękczenia spółgłosek, ale zachował gramatykę i słownictwo oryginału z XIV w. być może z powodu sakralnej treści utworu i jego swoistego stylu. Ma to paralelę w poprawieniu znaku ø na *ę w Glosie super epistolas,* lub znaków *ą a* na *ę w Rozmyślaniach Dominikańskich,* podobnie jak u korektorów drukarskich.

3. POPRAWKI NA TEKŚCIE STARYCH RĘKOPISÓW

a. *Glossa super epistolas.*

Mamy jeszcze jeden rękopis z połowy XV wieku, w którym stosowany znak ø dla obu nosówek poprawiono na *ę-ą.* Wydawca tego zabytku, nazywanego *Glossa super epistolas,* W. Wisłocki[9] podaje że powszechny znak ø dla obu

---

[6] J. Łoś, Początki piśmiennictwa polskiego. Lwów 1922, s. 151.

[7] W. Taszycki, Czas i miejsce powstania Psałterza puławskiego, *Poradnik Językowy* 1954, zesz. 12. Por. też W. Kuraszkiewicz, Psałterz puławski nie pochodzi z drugiej połowy XV wieku, *Poradnik Językowy* 1955, zesz. 3. Tenże, Znaczenie druków renesansowych w rozwoju polskich samogłosek nosowych, *Język polski,* t. 33 (1953), s. 245-254.

[8] W. Wydra i W. Rzepka, Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543, Wrocław, s. 431.

[9] W. Wisłocki, Glossa super epistolas per annum. Kodeks Łacińsko-polski XV wieku, *Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności,* t. I (1880) s. 1-146.

nosówek w tym tekście później ktoś nieznany, może jakiś lektor w klasztorze Dominikanów, systematycznie poprawił na *ę-ą*, wyskrobując *ø*. Niekiedy jeszcze znać podstawowy znak *ø* a niekiedy poprawiacz nie zauważył zapisu z *ø*. Można przypuszczać, że ten korektor poprawki *ø* na *ę-ą* wprowadzał również na wzór ówczesnej normy druków.

b. *Rozmyślania Dominikańskie.*

Jest to tekst z lat około 1532 objaśniający treść 117 ilustracji z historii Męki Pańskiej, wpisany na odwrocie pergaminowaych kart z obrazami przez dwu pisarzy: A na str. 2-122 oraz 124, 208, 209 i B na str. 122-237, obaj z lat 1520-1530. Prócz tekstu głównego są na końcu modlitwy, wpisane przez S. Wolskiego w 1600 r. i w tekście na marginesach. Drobne późniejsze uzupełnienia mają znaczenie drugorzędne. Rękopis należy do Biblioteki Klasztoru Karmelitanek Bosych w Krakowie nr 287, wydany przez Instytut Badań Literackich PAN w 1965 r.[10]. Teksty obu pisarzy są pełne archaizmów i dialektyzmów typu środkowopolskiego, może sieradzkiego. Uderzającą właściwością tego zabytku są liczne poprawki graficzne i językowe, wprowadzone w 1532 r. przez Dominikanina X. Wiktoryna. On wyskrobywał niektóre litery, sylaby, nawet wyrazy tekstu i wpisywał na ich miejsce inne litery, sylaby wyrazy, albo pozostawiał po wyskrobaniu puste miejsce.

W szczególności w tekstach pisarza A zmieniał grupę liter *sch* na *s* (długie) lub rzadziej na *sz* zgodnie z pisarzem B, co wskazuje na ich mazurzenie. Np. w wyrazie *sly* 2/23 jest **s** na razurze *sch*, w wyrazie *wrocziwsy* 2/24 jest końcowe *sy* na razurze *schy*, w wyrazach *wyszedl* 2/16, *wszako* 2/7 jest **z** na razurze *ch* itp. Podobnie *sedl* [*chedl*] 38/9, 118/19, *szethl* [*chedl*] 10/18, *sla* [*chla*] 96/31. Przez nieuwagę korektora pozostał niekiedy zapis *sch*, np. *schla* 41/1. W tekstach pisarza A korektor zmieniał też literę **c** na **k** szczególnie w połączeniu **kl** ca 100 razy, np. *po k* [*c*]*lęknął* 44/8, 52/14, 58/4, 72/9 itp. Pisarz B stale pisał *kl*. W wyrazie *Cristus* obaj pisarze mają *C*: A 15 r, B 7 r.

W tekstach pisarza B korektor zmienił literę *ą* na *ę* lub *e* w miejscu nosówki przedniej zgodnie z pisarzem A, np. *cze*[*ą*]*szko* 2 r., też *czyesko* 4 r. ciężko, *ye*[*ą*]*ly* 196/2, 220/1, *yelo* na razurze 20 r., wyjątkowo pozostało *yali* 144/9, *ye*[*ą*]*la* 3 r., też *yela* na razurze 11 r. Pisarz A ma *yęla* 3 r., *yęly* 18 r.

U obu pisarzy A i B korektor skracał wyrazy zdrobniałe, np. *glową*[*ka*] A 5 r., B 5 r., *glowy*[*ky*] B 9 r., *glowe*[*ką*] B 18 r., *glowe*[*kę*] A 13 r., B 6 r. Podobnie *reky* [*rączky*] 212/8, *rę*[*rącz*]*kę* 72/16, *reke*[*ączkę*] 108/6 itp. Skrócił

[10] Rozmyślania Dominikańskie, T. I. Opr. K. Górski i W. Kuraszkiewicz, opracowanie ikonograficzne Z. Rezanow, wstęp komparatystyczny T. Dobrzeniecki, Wrocław 1965. Biblioteka Pisarzów Polskich seria A nr 3. Wstępy, fotokopie, 8 kolorowych odbitek, transliteracja. S. XLI i 245-296.

też zapisy niektórych innych wyrazów, np. *[g]ydę* A 6 r., *[g]ydzye* 8 r., po cz[*ydzy*] 114/27, A *ono*[*owoczyem*] 208/15, [*za*] *rano*[*y*] 130/6, *tak*[*oz*], *thak*[*thakoz*], *tak*[*tako*] itp., *wyelki*[*yky*] 230/13 itp.

Można przypuszczać, że ten piękny album z objaśnieniem obrazów o Męce Pańskiej był w ten sposób przygotowywany przez X. Wiktoryna w 1532 r. do druku.

II. W DRUKACH

1. PRZYGOTOWANIE DO DRUKU RĘKOPISÓW

a. *Psałterz* ks. Walentego Wróbla.

Jest to kórnicki rękopis przekładu *Psałterza* z argumentami księdza Walentego Wróbla z Poznania w 1528 roku. Ten rękopis przygotował do druku Andrzej Glaber z Kobylina dla drukarni wdowy Unglerowej w 1539 r. w dwa lata po śmierci ks. Wróbla. To jest wyjątkowy przykład zachowania rękopisu i przedruku dla oceny redakcyjnej pracy wydawcy. Glaber bardzo rozszerzył treść argumentów, które podaje po każdym wersie tekstu, gdy u ks. Wróbla były one na marginesach. Glaber uzupełnia wersety łacińskie, w rękopisie są tylko incipity, np. *Miserere mei Deus: <secundum magnam misericordiam tuam;>*. Glaber poprawił pisownię i formy gramatyczne, niekiedy zmienił wyrazy i wygładził tekst stylistycznie. Dla ilustracji podam z rękopisu i z przedruku trzeci werset:

Amplius
Raczi myą omicz od zlosczy moycy myli panye wyączeÿ nÿ zly ya mogą prossycz od grzechu mego raczi myą oczÿsczÿczna *marginesie:* (tak abi znak znak grzechu vem nye nyezostal)

Amplius lava me ab iniquitate mea: et a peccato meo munda me.
Raczy mie omyć od złosci moicy miły panie więcey niżli ia mogę prosić á od grzechu mego raczy mie oczyscić. (Tak żeby żaden znak grzechu we mnie nie został).

Uderza w druku uporządkowanie głosek *i-y*, miękczenie spółgłosek, nosówka przednia *ę*: *więcey mogę*, zamiana *myą* na *mie*. Oto dalsze przykłady z nosówkami: *przed tobą, nade mną, złosć moię, brzydzę sobie nią*. W rękopisie bywa często *ÿ* z dwoma kreskami, dla obu nosówek znak *ą*, stale *myą, czyą, szyą*. Zmiany Glabera są więc podobne do zmian kopisty *Psałterza puławskiego*. Tylko *j* pisze Glaber dwojako: *i* przed samogłoskami, *y* na końcu wyrazu. Odróżnia *l-ł, z-ż, c-cż*, zachowuje długie s, odróżnia *s-sz*. Rękopis i druk nie wyróżniają samogłosek długich, czy ścieśnionych, ale w druku jest spójnik *á* z kreską. Rzadko kiedy zmienił Glaber wyrazy z rękopisu, np. *lepak - zasię* u Glabera, *plast - plastr, znamienuje się - rozumie się* itp. Szczegółowe opracowanie pisowni i języka rękopisu wobec druku jest bardzo potrzebne, bo z tego okresu mamy mało zabytków wielkopolskich.

b. *Leksykon* Jana Mączyńskiego

W XVI wieku znamy jeszcze inne przykłady zmian redakcyjnych w przygotowaniu rękopisów do druku, ale już pośrednie. Jan Mączyński swój *Leksykon łacińsko-polski* drukował w Królewcu w 1564 r. i sam opłacił korektora drukarni Hieronima Maleckiego. Wprawdzie rękopisu tego słownika nie znamy, ale zachował się jego tekst *Ojcze nasz* z 1548 r. w tradycyjnej pisowni ówczesnych polskich rękopisów, przedrukowany przez Teodora Bibliandra w dziele *De natione communi omnium linguarum et literarum commentarius,* Zurych 1548. Bibliandrowi ten polski tekst *Ojcze nasz* dostarczył jego uczeń J. Mączyński.

Oczieczz nasch ktory iestesz w nyebye swyecz sie gymye twa^{e} przydzy twa^{e} krolestwo bandz wolya twa yako wnyebi y na zemy chlieb nasch powszedny day nam dzysay a odpuszcz nam vyny nasche yako y my odpuszczamy wynowaytzom naschym nyewodz nasz napokuschenye alye zbaw nasz od zlego Amen.[11]

Tak prawdopodobnie wyglądał też rękopis *Leksykonu* J. Mączyńskiego. Nosówki są rozróżnione, ale pisane przez *e-an: swyecz sie, gymye, bandz,* co godzi się z ówczesnymi małopolskimi zapiskami sądowymi (*e-ą*), unika mazurzenia: *nasch, powschedny;* znak *y* jest dla obu samogłosek *i-y: vyny, przydzy,* ale miesza litery *i y* dla głoski *j,* też dla miękczenia spółgłosek: *iestesz, day, swyecz sie, chlieb* itp. Drukowany w Królewcu w 1564 r. *Leksykon* przy pomocy korektora H. Maleckiego ma normalnie *ę-ą,* ale niekiedy zdradza zapisy *e,* wyjątkowo *a,* dla nosówek. Ważną cechą druku jest wyróżnienie samogłosek ścieśnionych *a ó é* wobec jasnych *á o e,* choć bardzo niedokładne szczególnie przy *é-e.* Rozróżnia samogłoski *i-y,* ale często ma połączenia *rzi, czi, szi, ci,* też w nagłosie dla *i* często jest *y,* też zwykle dla *j,* np. *yáye, day, daycie.* Rozróżnione są głoski *c-cz, s-sz, z-ź,* ale są ślady mazurzenia, np. *cłowiek, ze, skoła.* Korektor H. Malecki dokładniej przejawił swą działalność na pierwszych 30 kartach *Leksykonu,* składanych dwukrotnie, np. zmienił zakończenie —*iey* na *ij* w formach typu: *w Asiey, w Italiey, Greciey, na Asij, Italij, Grecij,* ale znowu niedokładnie wyróżnił samogłoski ścieśnione *a ó é.*

c. *Wizerunek* Mikołaja Reja.

Mikołaj Rej (1505-1569) liczne swoje dzieła drukował u królewskiego drukarza Macieja Wirzbięty w Krakowie w pisowni dobrze uporządkowanej. Dochowały się tylko dwa krótkie rękopisy Reja. Są to pokwitowania z 10 stycznia i 11 czerwca 1969 r. za pobrane pieniądze. Oto tekst kwitu drugiego:

---

[11] P. Zwoliński, Pierwsze drukowane polonicum Jana Mączyńskiego, *Slavia Occidentalis* t. 27 (1968) s. 341-347.

Ja Mikolay Rey Znaglovicz viznavam them to Cirografem ręką svą wlasną pisanem y pyeczączyą zapyeczovanem (!) szem wzyął z roskazanye (!) yego Kro: Milo: y ZZezwolenya rad Coronnich y poslow zyemskich od Jego Milo: pana podskarbyego dzyszyeyszego Coronnego na myesczu sina svego Mikolaya, Rotmistrza Za Cvyercz lyata visluzoney slvzby Na podolyv na sziedmdzieszyąth y napyącz kony po dzieszyączy Zlotich. A yeslyby Jego Mi: pan podskarby myal w tem jakye przenagabanye thedy Ja yego Miloscz obyeczvyą veffszem Zastempicz. A tho szie dzyalo wlvblynye w sobotą vndecima Jvny anno domini 1569.

L.S. Idem qui supra manu sua propria

Nie wyróżnia się tu samogłosek długich, obie nosówki pisane literą *ą* 7 r. i wyjątkowo *em* w wyrazie *zastempicz*, np. *ręką, pyeczączyą* itp. Pomieszane są litery *i-y*, np. *Mikolay, sina, dzyszyeszego, wlvblynye* itp. Podobna jest pisownia na kwicie poprzednim z 10 stycznia.

Inny kwit podpisany również przez Mikołaja Reja pochodzi nie od autora *Wizerunku*, lecz od jego syna również Mikołaja Reja, wspomnianego wyżej rotmistrza. Zgodność imion ojca i syna na kwitach zwiodła dotychczasowych badaczy, poczynając od L. Méyeta, który pierwszy ten kwit ogłosił[12], potem też P. Chmielowski i inni. Ja również niestety powtórzyłem tę opinię w pracy *Szkice o języku Mikołaja Reja*[13], choć miałem wątpliwości z powodu różnego kształtu liter i pisowni tych kwitów. Oto tekst tego kwitu:

Ja Mikolaj Rey znaglowicz wiznawam yzem slal sobye po Vina do Vegier pul kuffkow szescz slawnego pana Franciszka sczigla Myeszczanyna y Raicze Skarmyerzkyego Kthore my zaras oddal A tak prosze:
Wm aby bil od thego czopowego
Volen bo ye na me potrzebe kupiel Zathim
baczcie laskawy Anno Dominy 1571 Datt die vero de tho polia 17 May

Mikolay Rey
Znaglowicz mp. (manu propria)

Zwiodło badaczy nie tylko imię Mikołaj ale też źle przez Méyeta odczytana data 1541 zamiast poprawnej 1571, bo 7 tu tak samo jest napisane jak w dacie słusznie czytanej 17 May, więc jednym pociągnięciem pióra: zwykle cyfra 4 pisana jest dwoma pociągnięciami. Pisarz Rej na kwicie z 1569 r. u schyłku swego życia stosuje starą pisownię rękopisów małopolskich: obie nosówki przez *ą*, a w tym kwicie jego syna z 1571 r. w miejscu nosówek pisze się wprost *e-a*, np. *do Vegier, prosze, na ma potrzebe*, co wskazuje na szerzącą się w tym czasie wymowę beznosówkową w zapiskach małopolskich. Widać też na fotografiach tych kwitów odmienny kształt niektórych liter, np. dużych J M R,

[12] L. Méyet, Z wieku Mikołaja Reja. Księga jubileuszowa 1505-1905, Warszawa 1905, s. 67-69.

[13] W. Kuraszkiewicz, Szkice o języku Mikołaja Reja. Odrodzenie w Polsce, t. III. Historia języka, cz. 1, Wrocław 1960, s. 113-360.

wysokie litery *k l* mają ostre laski bez połączenia z poprzednią literą. Litera **r** ma ostry trzonek, a na kwicie z 1569 r. jest **r** okrągłe jakby francuskie. Zastanawia również treść kwitu: w 1541 r. 36 letniego pisarza Reja jeszcze nieznanego chyba nie stać było na to, by posyłać do Węgier mieszczanina i rajcę Skalmierskiego po sześć półkufków wina. Natomiast syn pisarza Mikołaj-rotmistrz był po ojcu już znanym i bogatym panem w 1571 r.

W drukowanych tekstach Reja, np. w *Wizerunku* (I wyd. z 1558 r.) pisownia jest uporządkowana. Nosówki są wyróżnione *ę-ą*, też samogłoski *i-y*, dla *j* przed samogłoskami jest *i*, przed spółgłoskami i w wygłosie *y*, np. *iutrzeyszy* Wiz 12/165, tylko jako znak zmiękczenia niekiedy jeszcze bywa *y* zamiast zwykłego *i*, np. *pomierne* 18/11, *pomyerne* 18 marg., *piekło* 32 r. i *pyekło* 5 r. Uporządkowane są litery *u w v*, w nagłosie tylko *v* zamiast *u*, w śródgłosie wszędzie **u**; również uogólniona jest litera *t*, wyjątkowo *th* jako błąd korekty, np. *tam* 593 r. *tham* tylko 111 v/17, 116/29. Tylko marginesowe tytuliki w *Wizerunku* często mają pisownię podobną do jego kwitów, nie poprawione przez korektora. Natomiast dorobiony na końcu utworu spis owych tytulików jest spisany i ułożony alfabetycznie przez korektora całego tekstu, więc pozbawiony przejawów pisowni Reja. Również prozaiczne wstępy, nagłówki i krótkie streszczenia rozdziałów utworu zdradzają, choć w mniejszym stopniu osobliwości rękopisu Reja. 1) Na kwitach stale pisał Rej **r** okrągłe, również w tytulikach i na marginesach często jest **r** okrągłe. W tekście wierszowanym tylko wyjątkowo pozostało z rękopisu *r* okrągłe, np. *brudny* 40 marg. 2). Na marginesach częste pozostało *th*, np. *cnothá* 8 r. i *cnota* 12 r., w tekście wierszowanym *cnotá* 293 r. i wyjątkowo *cnotha* 91v/23, 99/4. 3) W rękopisach głoski *c-cz-ć* pisane są przez *cz*, np. *pyeczączyą, na myesczy*, podobnie jest na marginesach, np. *czo* 14 r., *co* 14 r., w prozaicznych wstępach i tytulikach *czo* 9 r. *co* 24 r., w tekście wierszowanym *co* 1300. 4). Na kwitach miękkość oznacza się przez *y* lub *i*, np. *nye* lub *nie*, w wierszach tylko *nie*, ale *dzye, zye*.

2. RÓŻNICE MIĘDZY WYDANIAMI TEGO SAMEGO TEKSTU

a. *Żywot Pana Jezu Krysta* napisany przez ks. Baltazara Opecia został wydany 5.V.1522 r. dwukrotnie. Właściwe wydanie w drukarni Hieronima Wietora a powtórne, konkurencyjne nakładem Jana Hallera drukowali wspólnie Florian Ungler i Jan Sandecki-Malecki. Następne wydanie znowu Wietora jest z roku 1538. Oba pierwsze wydania tego dużego dzieła i 4^0 ozdobione drzeworytami, nie są identyczne. Mają różne wstępne teksty a właściwa opowieść o życiu Pana Jezusa też została przeredagowana przez J. Sandeckiego-Maleckiego. Wydawcy *Chrestomatii staropolskiej* na str. 326 podają, że w wydaniu Hallera „dodano 14 pieśni religijnych, wprowadzono liczne zmiany stylistyczno-językowe i użyto odmiennej ortografii... Sandecki wprowadził do

tekstu szereg archaizmów i bohemizmów". W miarę rozwoju tekstu różnic treściowych i wyrazowych jest coraz mniej.

1. Wydanie Wietora kreskuje tylko *á* jasne, pozostawia bez kreski *a* ścieśnione i wszystkie *o e*. Np. *mniemam być niewiádomo, z jákimi trudnościami i z nakłády własnemi, stadłá* itp. Wydanie Hallera kreskuje odwrotnie *á* ścieśnione, bez kreski ma *a* jasne, kreskuje też *é* ścieśnione, choć niezbyt dokładnie. Np. *wszelkiému* ale *wiernemu, ktorégokoli stádła, będącému dáwá pozdrowienyé*. Niekiedy błędnie oznaczył jasne *e: przy święciéch*, albo nie zaznaczył w rymie: *troiańskié — pogańskie* itp.

2. Oba wydania rozróżniają nosówki *ę-ą*, ale Wietor zdradza brak nosowości w przykładach np. *násie, zásie* obok *prossę cię*. Haller ma regularnie: *vkázáł sie, miéycie sie dobrze, sie kochała*, ale wahanie *czéstz* obok *częstz, częsci*.

3. Wietor odróżnia *l* od *ł*, np. *stadłá*, Haller ma jedno *l*, np. *stádla, przywlássczá, napisál* itp. Obaj wydawcy odróżniają głoski syczące od szumiących i ciszących. Np. Wietor ma: *co, umęczeniu bożym, mieć, cię vćisku*. Rozróżnia *s-ss* (długie), np. *prásámi nássemi;* obok *śláchetnemu, oświeconej* ma *przypowiesći, ná wysokosći*. Rozróżnia *z-ż-ź*, np. *zdrowie, bożym, przyiaźni*. Haller ma osobliwe połączenie *tz* dla *c* i *ć*, np. *maiąc* ale *bacząt, częstz, tzcielowi* itp. Zgodnie z Wietorem pisze *roskossne, swiętych* itp.

4. Oba wydania rozróżniają dobrze *i-y*, choć bywają tu różnice, np. W. *krzescijaninowi* — H. *krzescianinowi*, W. *pozdrowienie* — H. *pozdrowienije*, W. *Krystá* — H. *Krista* itp. U Hallera bywa litera *ÿ* z dwoma kropkami np. dla spójnika *i*.

5. Wyraz *Bóg* u Wietora pisany jest *bog*, u Hallera zaś *buog* z oznaczeniem ścieśnienia lub dyftonga. Bywają też zmiany gramatyczne, np. W. *go zesłał* — H. *gÿ zeslal*, W. *swoiey* — H. *swe* itp.

Niewątpliwie szczegółowe porównanie obu tych wydań i trzeciego znowu Wietora z 1538 r. jest bardzo potrzebne.

b. Różnice między wydaniami dwu dużych utworów M. Reja: *Wizerunek* (I wyd. 1556, II -1560, III - 1585) oraz *Postylla* (I wyd. 1557, II - 1560, III - 1566, IV - 1571); wszystkie wykonane u Macieja Wirzbięty, wykazują różne wahania w pisowni, gramatyce i słownictwie. Różnice te w wydaniach *Wizerunku* zestawiła wedle kolejności stron tekstu H. Kapełuś[14], zwracając uwagę na częste wahania w pisowni *th-t, c-cz*, połączenia *er-ir, powiadać — powiedać*, Zestawioną listę wymian między wydaniami *Wizerunku* należy jeszcze opracować statystycznie i porównać z pełnym opracowaniem zmian redakcyjnych między wydaniami *Postylli* w gruntownej pracy Leokadii

---

[14] Mikołaj Rej, Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego. Opracowali H. Kapełuś i W. Kuraszkiewicz, Wrocław 1971. Cz. I fototypia i transkrypcja, cz. II wstępy i indeks wyrazów, 866 i 566. Biblioteka Pisarzów Polskich IBL - PAN seria B nr 19.

Zdancewiczowej (wyd. I, II, III) i Zofii Zierhofferowej (wyd. III-IV).[15]. Tu zwrócę uwagę na kilka wybranych faktów z wydań *Postylli*. W I i III wydaniu samogłoska **y** pisana jest przez *y* lub *i*, w II wydaniu jest normalnie *y*. W I i w III wyd. dość często jest **th** zamiast t, w II wyd. 700 r. poprawiono *th* na *t* a odwrotnie z I wyd. *t* poprawiono na *th* 231 r. W I i w III wyd. jest *r* ostre i okrągłe, a w II wyd. poprawiono *r* ostre na *r* okrągłe 90 r. a odwrotnie tylko 6 r. Zmiękczenie spółgłosek przed samogłoskami w I wyd. oznaczono przez *y* lub *i* a w II wyd. zwykle jest *i*, tylko połączenia *zie* i *dzie* zwykle oznaczono przez *zye* i *dzye*, z czym często godzi się wyd. III. Wyd. I i III miesza *powiadać i powiedać*, w wyd. II jest uogólnione *powiedać*. W wyd. I i III przeważa *albo*, w wyd. II *abo*. Po szczegółowej analizie różnic między wydaniami I, II i III *Postylli* L. Zdancewiczowa ogólnie stwierdza: „Każde wydanie Postylli miało innego korektora; korektor II wyd. był najbardziej konsekwentny i śmiały w nowatorskich tendencjach normatywnych. Korektor III wyd. już tylko w części kontynuuje linię korektora wyd. II". Przypuszcza, że podstawą do wyd. III było wyd. I a nie II. Korektor IV wyd. był najmniej konsekwentny, bo zmienia np. połączenia *wie* 440 r. na *wye* w porównaniu z wyd. III i odwrotnie *wye* na *wie* tylko 24 r. Podstawą wydania IV nie było wyd. II, tylko I i III.

3. POTRZEBA DALSZYCH BADAŃ SZCZEGÓŁOWYCH

W obecnym szkicu o zmianach redakcyjnych tekstów staropolskich rękopiśmiennych i drukowanych zwróciłem uwagę na kilka szczegółów zmian pisowni i wymowy w procesie rozwoju normy pisowni i wymowy polskiej w XV — XVI wieku. Problem ten powinien być opracowany szczegółowo także przy bardziej skomplikowanych zmianach redakcyjnych, np. 1. w czterech redakcjach *Skargi umierającego* z XV — XVI w.: w płockiej, wrocławskiej, Kętrzyńskiego i Wydry. Również 2. zapisywane z pamięci modlitwy i pieśni religijne i 3. wielokrotne przedruki różnych tekstów XVI w. i późniejszych wymagają osobnych badań porównawczych.

---

[15] Mikołaj Rej, Postylla. Część I opracowali K. Górski, W. Kuraszkiewicz, L. Zdancewiczowa, Z. Zierhofferowa. Część II fototypia. BPN - IBL - PAN, seria B nr 14, Wrocław 1965, cz. I s. 321, cz. II list 1-357.

CHANGEMENTS RÉDACTIONNELS DANS LES TEXTES DE VIEUX POLONAIS

RÉSUMÉ

L'auteur a examiné 10 exemples des changements rédactionnels dans les textes de vieux polonais du XIVe — XVIe s.: 1. dans les brouillons et dans les textes écrites au net des procès — verbaux judiciaires dans les registres de Kościan des années 1391-1434; 2. dans la copie renommée du *Psałterz puławski (le Psautier de Puławy),* provenant peut-être des années 1520-1530; 3. dans la Glosa (la Glose) super epistolas du XVe s.; 4. dans les *Rozmyślania dominikańskie (Réflexions dominicaines)* de l'année 1532. Les correctiones des textes prepares pour etre imprimes sont un peu differentes: 5. dans le *Psałterz (le Psautier)* de Walenty Wróbel de l'année 1539; 6. dans le *Lexicon (le Vacabulaire)* de Jan Mączyński de l'année 1564; 7. dans le *Wizerunek (le Portrait)* de Mikołaj Rej de l'année 1558. Les changements plus importants avaient été introduits dans les éditions successives du méme textes: 8. *Żywot Pana Jezu Krysta (La vie de Jésus-Christ)* de Baltazar Opeć dans les années 1522 et 1538; 9. le *Wizerunek (Le Portrait)* de Mikołaj Rej des années 1558, 1560, 1585, 10. *la Postylla (le Postille)* de M. Rej des année 1557, 1560, 1666, 1571. L'examen détaillé de tels changements rédactionnels est utile á histoire de la langue littéraire, au développement de l'ortographe, aux plusieurs détails phonéthiques et grammaticaux, au vocabulaire et à la stylistique.